

İKTİSAT BİLİMİNDE KAYITDIŞI EKONOMİ ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE

Elşen Resuloğlu BAĞIRZADE*

ÖZET

Çalışmanın amacı kayıt dışı ekonominin kökeni, kayıt dışı ekonomi araştırmalarının tarihsel evrimi ve mevcut yönelimlerini ortaya çıkarmaktır.

Araştırmada genel bilimsel metodlarla birlikte, tarihsel ardılık ve disiplinlerarası yaklaşım metodları yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Çalışma sonucu elde edilen temel bulgular şunlardır: 1) Kayıt dışı ekonomi tarihinin insanlığın tarihi kadar eski olmasının tespit edilmesi, 2) Çeşitli dönemlerde kayıt dışı ekonomiyle ilgili araştırmalara rastlansa da, onun düzenli bir şekilde incelenmesinin XX. yüzyıla, özellikle iktisat bilminde kurumsal iktisat ekolünün ortaya çıkışından sonraya ait olduğunun belirlenmesi, 3) Mevcut kayıt dışı ekonomi teorisinin kayıt dışı ekonomi kavramının kesinleştirilmesi, onun ölçümü, oluşum sebepleri, doğurduğu sosyoekonomik sonuçlar ve onunla ilgili devlet politikasının oluşturulması konularını kapsayan ve biri- biriyle rekabet halinde sayısız kavram ve yaklaşımlardan oluştuğunun belli olması, 4) Kayıt dışı ekonomi araştırmalarında sorunun çok yönlü özelliğinden dolayı, ekonomik, sosyolojik, sibernetik ve hukuki yaklaşımların ortaya çıktığının tespit edilmesi, 5) En son kayıt dışı ekonomi araştırmalarında daha güvenli sonuçlara ulaşmak amacıyla tüm yaklaşımları kendinde birleştiren disiplinlerarası yaklaşıma önem verildiğinin belirlenmesi.

Kayıt dışı ekonominin kökeni, onunla ilgili araştırmaların tarihsel evrimi ve mevcut yönelimlerini doğru bir biçimde kavrama olanağı sunması çalışmanın pratik önemini ortaya koymaktadır.

İktisat ekollerinin kayıt dışı ekonomiyle ilgili çeşitli bakışlarının sunulması, konuyla ilgili araştırmaların temel yönelimlerinin belirlenmesi ve Türkçe literatürde bu konudaki ender araştırmalardan olma özelliğine sahip olması ise çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kayıt dışı Ekonomi, İktisat Tarihi, İktisat Ekolleri, Disiplinlerarası Yaklaşım.

* Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, İktisat Bölümü (e.bagirzade@aseu.az; e.bagirzade@gmail.com)

ABSTRACT

Purpose of the research is consist of exposing of genesis of hidden economy and determining of evolution and recent tendencies of researches of hidden economy.

Historical succession method and interdisciplinary approach with together general-theoretical scientific methods were used in this research.

Findings of the research are these: 1) History of formation and development of hidden economy are as old as history of humanity, 2) Many researchers have investigated this problem in several steps of history, but the systematic researches of the problem have increased in XX century, especially after emergence of institutionalism school of economics, 3) Recent theory of hidden economy is consist of many separate conceptions and approaches related to determining of 'hidden economy' concept, estimating of its size, causes of formation, and social and economic consequences, 4) Economical, sociological, cybernetics and juridical approaches differ in researches of hidden economy, 5) Interdisciplinary approach, in other word universal approach that combining of different approaches (economical, sociological, cybernetics and juridical) is used for perfect results in latest researches.

The paper enables to understand to genesis of hidden economy, and to learn to historical evolution and modern inclinations of investigations of the problem.

Introducing of the looks of the schools of economics related to phenomenon of hidden economy, determining of main directions of development of researches connected with hidden economy and to be first research in Turkish in this subject are originalities of the paper.

Keywords: *Hidden Economy, Economic History, Schools of Economics, Interdisciplinary Approach.*

1. Giriş

Günümüzde kayıtdışı ekonomi teorisi kayıtdışı ekonomi sorununun çeşitli boyutlarıyla ilgili biri birinden ciddi biçimde ayrılan sayısız yaklaşımları kendinde birleştirmektedir. Aynı zamanda da araştırmalar gösteriyor ki, mevcut fikir farklılığının temelinde kayıtdışı ekonomi kavramı ve bu olgunun ekonomideki yerinin belirlenmesiyle ilgili ortaya çıkan farklı düşünceler dayanmaktadır. Şöyle ki, araştırmacının kayıtdışı ekonomi kavramıyla ilgili tanımından ileri gelerek, onun ölçümü, sebepleri, etkileri (sonuçları) ve mücadele yolları konusunda ortaya koyduğu fikirler de farklılık göstermektedir. Bundan dolayı, mevcut kayıtdışı ekonomi teorisi kayıtdışı ekonomi kavramı ve onun mahiyetinin yorumlanmasına ciddi önem vermektedir ki, bu da ilk önce kayıtdışı ekonominin kökeni, kayıtdışı ekonomi araştırmalarının tarihsel evrimi ve mevcut yönelimlerinin doğru bir biçimde kavranmasını zorunlu kılmaktadır.

2. Kayıtdışı Ekonomi Olgusunun Kökeni

Bir olgu olarak kayıtdışı faaliyetlere, ekonomik aktörlerin mevcut kurumsal normlardan ileri gelen yükümlülüklere yeteri kadar uymaması veya tamamen bu türlü yükümlülüklerden kaçınarak, sonuçta kayıtdışılığa yuvarlanması yönünden yaklaşırsak, o zaman kolaylıkla söyleyebiliriz ki, bu türlü faaliyetlerin ortaya çıkış tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. Şöyle ki, uygarlık tarihinin ilk dönemlerinden başlayarak, toplumsal hayatın tüm alanları gibi ekonomik faaliyetler alanında da belli kurumsal normlar oluşmuş ve ekonomik aktörlerin faaliyeti toplum veya her hangi bir toplum üstü otorite tarafından bu veya diğer biçimde düzenlemelere tabi tutulmuştur. Devletlerin oluşumundan önce, insanların kolektif emek ve yardımlaşmaya dayanan kabileler halinde hayatlarını sürdürdükleri zaman bile, kabile ve aşiret başlıklarına çeşitli hediyeler verilmesi geleneği gittikçe kurumsallaşarak, zorunlu hale gelmiş, bu veya diğer faaliyet türleriyle ilgili sosyal takdir ve yasakları kendinde birleştiren normlar oluşmuştur. Aynı zamanda bu türlü normlardan ileri gelen yükümlülüklerden tam veya kısmi şekilde kaçınarak, hayatlarını sürdürmek isteyenler de bulunmuştur ki, onlar da genellikle kayıtdışı veya gizli davranmak zorunda kalmıştır (Canbay, 2009: 1-25; Yereli ve Karadeniz, 2004: 8; Musayev ve Kahramanov, 2004: 112-114).

Sonralar toplum üstü otorite gibi devletler oluştu ve bu normlar daha da genişleyerek sosyal hayatın tüm alanlarını kapsamaya, aynı zamanda onlara uyulmaması da aktörleri her türlü güç ve imkâna sahip olan olağanüstü kuvvet – devletle yüz yüze bırakmaya başlamıştır. Bu kanunlarla yasaklanmış faaliyet türleriyle ilgili olmakla birlikte, ekonomik faaliyetlerle ilgili devlete ödenmesi gereken vergi ve diğer ödemelerle de ilgili olmuştur (Giray, 2010: 7-17; Canbay, 2009: 1-25). Araştırmalar gösteriyor ki, tam da devletlerin ortaya çıkmasından sona ekonomik hayatı düzenleyen normların kapsamının genişlemesi ve aynı zamanda vergiler, harçlar ve diğer bu türlü zorunlu ödemelerin çoğalması ekonomik faaliyetlerde de kayıtdışılık veya gizliliği yaygın hale getirmiştir (Latov ve Kovalev, 2006: 43). Sterling Seagrave “Roma Lordları” (*Lords of the Rim*) isimli eserinde gösteriyor ki, hatta M. Ö. 2000’li yıllarda bile Çin tacirleri kendi servetlerini hükümdarlar tarafından ellerinden alınacağı korkusu altında çeşitli yollarla gizletmekte, onları uzak kentlere ve hatta Çin dışında yatırımlara yöneltmekteydiler (Erdağ, 2007: 122). M. Ö. 81 yılına ait “Demir ve Tuz Hakkında Tartışma” isimli Çin kitabesinde üzerinde devlet tekeli bulunan demir ve tuzun gizli üretiminden söz edilmektedir (Latov ve Kovalev, 2006: 43). Assur ticaret yazışmalarını inceleyen bilim adamları, o dönemde Anadolu arazilerine ihracatı yapılan malların devlete ödenecek gümrük vergilerinden kaçmak amacıyla, sahte gümrük beyan-

nameleri kullanıldığını göstermektedir (Çelik, Koçağra ve Güler, 2000: 8). ABD’de iktisat tarihi araştırmalarıyla ünlü Profesör Hans Sennholz ise gösteriyor ki, Eski Roma ve Mısır gibi ülkelerde tiranların ekonominin çeşitli alanlarında katı normlar uygulaması, insanları doğal olarak alternatif arayışlara itmekteydi ki, bu da ya gizliliğe (underground) yönelmekle, ya ülkeyi terk etmekle, ya da isyanlarla sonuçlanmaktaydı (Sennholz, 2003: 3).

Orta Çağ’da dini kurumların da güçlenmesiyle ekonomik faaliyetler üzerindeki “kamusal yük” artmış, gelir, servet ve gümrük vergileri yükselmiş, kanunlarla yasaklanmış faaliyetler dairesi de genişletilmiştir. Böylece, diğer şekilleriyle birlikte, bu dönemin tipik kayıtdışı ekonomik faaliyetlerine tefecilik, fuhuş, kaçakçılık v.s göstermek mümkündür (Yereli ve Karadeniz 2004: 8; Latov ve Kovalev, 2006: 44; Lemieux, 2007: 9; Canbay, 2009: 25-43; Giray 2010: 18-21).

Dünya ekonomisinde ortaya çıkan sanayileşme döneminin çoğu ülkelerinde ise köyle kent arasında keskin sosyoekonomik ayrıma dayanan dual ekonominin ve genişleyen üretim ve göç sonucu büyük kentlerin oluşması, sosyoekonomik hayatta gözetim olanaklarının da zayıflamasını doğurmuş, sonuçta o dönemin, özellikle büyük kentlerinde ekonomik suçların ve enformel faaliyetlerin neredeyse tüm şekillerine rastlanmıştır (Yereli ve Karadeniz, 2004: 8).

XX. yüzyılın başlarından ortaya çıkan savaşlar, güçlü silahlanma ve “refah devleti” yaklaşımının yaygın hale gelmesi, devletin ekonomik hayatta gözetim ve müdahale olanaklarının daha da genişlemesine neden olmuş, artan sosyal harcamaların finansmanı amacıyla ekonomik faaliyetler üzerindeki mali yükümlülükler de ağırlaşmıştır. Böylece, ağırlaşan mali yükümlülüklerin devletin verimsiz faaliyet gösterdiğini savunan görüşlerle de birleşmesi sonucu ekonomik aktörlerin sistemli bir şekilde kayıtdışı faaliyetlere yönelmesi başlamıştır (Yereli ve Karadeniz, 2004: 8-9).

1960’lı yıllardan başlayan sanayi ötesi dönemde ise hizmetler sektörünün genişlemesi, küreselleşmenin doğurduğu keskin rekabetin üretim esnekliğini (flexibility) yükseltmesi, daha ucuz mal üretimini teşvik etmesi ve küçük işletmelere geniş olanaklar sunması, yeni teknolojilerin faaliyetlerin gizliliğini koruma olanaklarını yükseltmesi, aynı zamanda dünya ekonomisinin büyük bir kısmını oluşturan sosyalist sistemin çöküşü ve ünlü Macar ekonomisti Janos Kornai’nin de söylediği gibi tarihte eşi görünmemiş bir çapta sosyoekonomik dönüşüm sürecinin başlaması gibi faktörler kayıtdışı ekonomilerin de hızlı bir şekilde gelişimine

yol açmış ve onun tüm tipik şekillerini ortaya çıkarmıştır (Chen, 2004: 7; Güngör, 1997: 61; Yılmaz, 2006: 48-49).

3. İktisat Bilimi ve Kayıtdışı Ekonomi Olgusu

Yukarıda görüldüğü gibi dünya ekonomisinde kayıtdışı ekonomik faaliyetlere en eski çağlardan rastlanmaktadır. Aynı zamanda sorunla ilgili düşünce ve yaklaşımların oluşumu da o dönemlerden başlamıştır. Şöyle ki, eski çağların sözlü halk edebiyatı örneklerinde, Antik Yunan ve Doğu filozoflarının, aynı zamanda da orta çağ skolâstiklerinin eserlerinde o dönemin sosyal düzeniyle çelişen anti sosyal davranışlara, özellikle de anti sosyal ekonomik davranışlara yer verildiği bilinmektedir. XIV. yüzyıl Doğulu düşünce adamı *İbn Haldun*'un ise ünlü “Mukaddime” eserinde devletlerin oluşumu, gelişimi ve çöküşü sürecini, “artan devlet harcamaları → artan vergi yükü → azalan üretim ve vergi ödeme isteği → azalan devlet gelirleri” neden-sonuç ilişkisi şeklinde yorumlaması, onun bir anlamda vergi yükü ve kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkini o dönemde bile görebildiğini ortaya koymaktadır (İbn Haldun, 2007: 539-570). Fakat bilindiği gibi bu ilişki modern iktisat biliminde yalnız 600 yıl sonra Arthur Laffer tarafından ifade edilebilmiştir.

Modern iktisat biliminde kayıtdışı ekonomi olgusunun araştırılması konusunda geldikte, ilk önce şunu söyleyebiliriz ki, bu bilimin mevcut ekolleri teorik bakışlarını doğal olarak ekonominin kayıtlı veya resmi sektörü temelinde oluşturduklarından araştırmalarında uzun dönem bu olguya o kadar da geniş yer ayıramamışlar. Aslında resmi sektöre bir nevi alternatif olan ve faaliyet mekanizması açısından da ondan ciddi şekilde ayrılan kayıtdışı ekonomi sektörünü resmi sektörle birlikte araştırarak teoriler oluşturmak da yeteri kadar zor bir iştir. Fakat buna rağmen, iktisat biliminin çeşitli ekollerine ait ekonomistlerin zaman zaman bu olgunun çeşitli boyutlarına değindiklerini görmek mümkündür.

3.1. İktisat Ekollerinin Kayıtdışı Ekonomiye Bakışı

Klasik İktisat Ekolü'nde ekonomistler kayıtdışı ekonomi sorununun daha fazla vergi kaçırma boyutunu incelemiştir. Adam Smith 1776 yılında yayınladığı ünlü “Milletlerin Zenginliği” kitabında mantıkla çelişen vergilerin vergi kaçırma, diğer ifadeyle kayıtdışı ekonomi doğuracağını göstererek yazıyor: “Basirete uymayan bir vergi, insanın içine adamakıllı fit sokarak, kaçakçılığı kışkırtır. Fakat kaçakçılık cezalarının bu kışkırtma oranında artması gerekir” (Smith, 2006: 929). Aynı zamanda bu kitabında Smith, yüksek vergi dereceleriyle kayıtdışı ekonomi

arasındaki ilişki, kayıtdışı ekonomiyle mücadele ve onun kayıt altına alınması konularına da değinmektedir: “Yüksek vergiler, kâh vergi alınan malları azaltmak, kâh kaçakçılığı özendirmek yolundan, çokluk, hükümete daha ılımlı vergilerle elde edilebilecek olana göre daha az gelir getirirler... Gelirdeki düşüş, kaçakçılığın özendirilmesinden ötürü oldu mu, buna belki iki şekilde; ya kaçakçılık hevesini azaltmak ya güçlüğü artırarak çare bulunabilir. Kaçakçılık hevesi, ancak verginin indirilmesiyle azaltılabilir; kaçakçılığın güçlüğü artırarak ise, ancak, kaçakçılığı önleyebilecek en uygun yönetim sistemini kurmakla kabil olabilir” (Smith, 2006: 1001). Adam Smith tarafından ileri sürülen bu teorik yaklaşım modern kayıtdışı ekonomi teorisinde kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınmasıyla ilgili bakışların da temelinde dayanmaktadır. Aynı zamanda klasik ekonomistlerden David Rikardo, Henry Parnell, Jules Dupuit ve diğerlerinin de sorunla ilgili bakışları genellikle bu yönde olmuştur (Aktan, 2008: 57-58).

Klasik iktisadın eleştirisi sonucu ortaya çıkan bilimsel ekollerden biri *Milli Ekonomi Akımı*'nin ünlü temsilcisi, Alman ekonomist Friedrich List ise 1841 yılında yayınlamış olduğu ve milli ekonominin yoğun korumacı önlemlerle korunmasının zorunluluğunu gösterdiği “Politik İktisadın Milli Sistemi” isimli eserinde lüks mallara uygulanan koruma amaçlı yüksek gümrük vergilerinin bu malların kaçak (gizli) dolaşımını ortaya çıkaracağını savunmuştur (List, 2010: 223).

Aynı zamanda klasik ekolün bir nevi devamı niteliğinde olan ve onun ileri sürdüğü tezleri mikro düzeyli araştırmalarla destekleyen *Neoklasik Ekol*'de ilk defa olarak kayıtdışı faaliyette bulunanların davranışlarına dikkat çekilerek, onların kayıtdışı ekonomiye geçiş kararını belirleyen başlıca etkene değinilmiştir. Şöyle ki, bu ekolün ünlü temsilcilerinden olan İngiliz ekonomist Alfred Marshall 1890 yılında yayınladığı “İktisadın İlkeleri” isimli eserinde somut örnekten hareketle, vergilerin belli bir düzeye indirilmesi durumunda onu ödemenin ondan kaçmadan daha ucuza mal olacağını ve sonuçta da vergi yığımının yükseleceğini göstermektedir (Marshall, 2010: 516). Böylece, Alfred Marshall ilk defa olarak, ekonomik aktörlerin kayıtdışı sektöre yönelme kararı almalarında onların bu davranışla ilgili yaptıkları fayda-maliyet analizinin büyük role sahip olduğunu görmüştür.

Bilindiği gibi XX. yüzyılda kurumsal iktisat ekolünü hesaba katmazsak, iktisat ekollerinin araştırma konusu genellikle makroekonomik sorunlar olmuştur. Bu bakımdan kayıtdışı ekonomi fenomenini de daha fazla iktisat politikası, özellikle de maliye politikası açısından yorumlamaya çalışmışlar. Böylece, bu dönemde ortaya çıkmış Keynezyenizm, Monetarizm ve Arz yanlı iktisat gibi ekoller

kayıtdışı ekonomiyle ilgili konulara milli gelir ve vergi politikası teorilerini oluşturmak açısından yaklaşmışlar.

Keynezyen Ekol'de gelir-harcama modellerinin doğrudan milli gelirle ilgili olması ve Kuznets önderliğinde milli gelir hesaplama yöntemlerinin gelişimi kayıtdışı ekonomini de araştırma konusu yapmıştır. Ekonomik konjonktürler alanında ise, milli gelir hesaplamalarını geliştirme yönünde yapılan çalışmalar sonucu "toplam ekonomik faaliyetler", yani resmi ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin toplamı (*aggregate economic activity*) kavramı, ilk defa 1946 yılında A. F. Burns ve W. C. Mitchell tarafından ortaya atılmıştır. Tüm bu çalışmaların devamı olarak da, ilk defa 1958 yılında P. Cagan kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ölçümüne çalışmıştır (Kalça, 2008: 213-214).

Kayıtdışı ekonomi çalışmalarında özellikle öne çıkan *Arz Yönlü İktisat Ekolü*'nün ünlü temsilcisi Arthur Laffer ise ekonomi literatüründe Laffer Etkisi gibi bilinen teorisinde vergi yükü ile vergi yığını arasındaki ilişkiyi yorumlayarak göstermektedir ki, belli bir sınırdan sonra vergi yükünün artırılması, toplam arzın daralmasına ve vergi kaçakçılığının (kayıtdışı sektörün) genişlemesine neden olmakla, vergi yığını artırmak yerine, azaltacaktır (Aktan, 2008: 53).

Aynı zamanda *Monetarizm Ekolü*'nün kurucusu Milton Friedman da ilk baskısını 1982 yılında yaptığı ünlü "Kapitalizm ve Özgürlük" kitabının "Gelir Bölüşümü" bölümünde artan oranlı vergi sistemine dayanan vergi politikasını eleştirerek, bunun ekonomik aktörlerin daha fazla gelir elde etme isteğini bastırıldığını ve vergilendirmede daha yüksek gelir kısmına geçiş yapmamaları için vergi kaçakçılığına başvurmalarına, diğer ifadeyle kayıtdışı ekonomiye yönelmelerine neden olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı da, Milton Friedman tek oranlı vergi sistemi tezini savunmaktadır (Friedman, 2008: 231-238).

3.2. Bilimsel Kayıtdışı Ekonomi Araştırmalarında Temel Trendler

Eski dönemlere dayanan kayıtdışı ekonomik faaliyetlerle ilgili araştırmalara tarihin çeşitli aşamalarında rastlansa da, aslında onun bir bilimsel konu olarak düzenli şekilde incelenmesi o kadar da eski tarihlere dayanmamaktadır. Şöyle ki, XX. yüzyıla kadar çeşitli meslek sahipleri ve düşünürlerin eserlerinde kayıtdışı ekonominin bu veya diğer boyutuyla ilgili fikirlere rastlansa da, bunlar hiç bir zaman sistematik nitelik taşımamış ve bilimsel bilginin taleplerine cevap vermemiştir. Aynı zamanda iktisat bilimi çerçevesinde yürütülen araştırmalar da uzun dönem daha fazla ekonominin kayıtlı sektörünü kapsamış ve bu sektör dışındaki

süreçlere o kadar da dikkat edilmemiştir. Fakat XX. yüzyılın başlarından itibaren hem kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin dünya ekonomisindeki rolünün artması ve hem de iktisat biliminin araştırma konularını ekonominin kayıtdışı, sosyal, politik ve hukuksal boyutlarını kapsayacak bir şekilde genişleten kurumsal iktisat ekolünün ortaya çıkması, kayıtdışı ekonomini de iktisat biliminin sistematik bir şekilde incelenen önemli konularından birine dönüştürmüştür. Özellikle vurgulanmalıdır ki, XX. yüzyılın 70’li yıllarından itibaren bu yönde devam ettirilen araştırmalar hem nicelik, hem de nitelik bakımından yeni gelişim aşamasına geçmiş ve neredeyse tüm iktisat ekollerini kapsamakla modern kayıtdışı ekonomi teorisini oluşturmuştur (Golovonov, Perekişlov ve Fadeev, 2003: 9; Yereli ve Karadeniz, 2004: 9; Çetintaş ve Vergil, 2003: 16).

XX. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle ABD basınında ekonomik suç niteliği taşıyan faaliyetlerin kapsamı ve temel özellikleriyle ilgili yazılara sık-sık rastlanmak mümkündür (*Langlois, Boismenu, Lefebvre ve Regimbald 2003: 107-108*). 1949 yılında ise Amerikan suçbilimcisi E. Saterland “beyaz yakalılar arasındaki suçluluk” konseptini ortaya atarak, “büyük işletme”lerin günlük iş uygulamalarının entegral bileşeni gibi kayıtdışı ve illegal faaliyetlere dikkati yöneltmiştir (Saterland, 1966; *Latov ve Kovalev, 2006: 55*). Aynı zamanda da bu dönemde Batılı ekonomistler tarafından yürütülen kayıtdışı ekonomi araştırmaları genellikle kayıtdışı istihdam ve işgücü piyasası yönünde olmuştur (TÜSİAD, 2006: 27-30).

1950’li yılların ortalarında kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalar kalkınma ekonomisi çerçevesinde daha fazla Gelişme Yoludaki Ülke (GYÜ) ekonomilerinin ikili yapısıyla ilgili olmuştur. Bu dönemde ekonomik kalkınmanın modelleştirilmesiyle uğraşan W. Arthur Lewis, GYÜ’lerin genellikle kayıtlı faaliyet gösteren sanayi sektörü dışında bulunan ve neredeyse tamamı kayıtdışı olan geleneksel tarımsal üretim birimleri, esnaf ve sanatkarların sanayi geliştikçe resmi sektör tarafından “emilerek” ortadan kaldırılacağını göstermekteydi (Purkis, 2006: 6; Chen, 2004: 4). Aynı zamanda ilk defa olarak, 1958 yılında P. Cagan ABD’de İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki bildirilmemiş gelirlerin (*unreported income*) parasal yöntemlerle tahminine çalışmıştır (Schneider ve Enste, 2002: 19).

1960-70’li yıllara geldiğimizde, Lewis’in ortaya attığı öngörü kendini doğrultmamıştır. Şöyle ki, bir çok GYÜ’de ekonomik kalkınma, işsizliğin azalmasını veya geleneksel ekonominin (neredeyse kayıtdışı) zaman geçtikçe ortadan kaldırılmasını sağlayacak modern işyerlerini oluşturma bilmemiş ve 1960’lı yılların ortalarından itibaren ekonomik kalkınmayla ilgili iyimser gözlemler kronik işsizlik

kaygılarıyla yer değiştirmiştir. Bu durumun oluşmasında ise sosyal devlet kavramının aşırı bir biçimde uygulanması sonucu istihdamın işverenler için “maliyeti”nin yükselmesi ve petrol krizi gibi faktörler de önemli olmuştur. Sonuçta bu dönemden itibaren, çoğu ülkelerde kayıtdışı istihdam, eşzamanlı çeşitli işlerde çalışmak, vergi kaçakçılığı gibi süreçler yaygın hale gelmiştir. Bu dönemde Gana’da istihdamla ilgili araştırmalar yapan (1971-1973) sosyal antropolog Keith Hart ekonomideki kayıtdışı faaliyetlerin kendine özgü özelliklere sahip bağımsız sektör gibi araştırılmasının zorunluluğunu ileri sürmüştür. Keith Hart kayıtdışı faaliyetleri “enformel sektör” terimiyle ifade ederek, akademik düzeyde kullanan ilk bilim adamı olmuş ve onun sayesinde kayıtdışı ekonomi bilim adamları tarafından ekonominin bağımsız bir sektörü gibi araştırılmaya başlanmıştır (Chen, 2004: 5; Güngör, 2007: 58; Gërxani, 2008: 89; Latov ve Kovalev, 2006: 91-95).

Göründüğü gibi bu dönemde iktisat politikası ve ekonomiyle ilgili analizlerin yönünü belirleyen temel faktör aşırı bir şekilde yükselen işsizlik sorunudur. İşsizlikle ilgili artan kaygılar sebebiyle de o dönemde Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) “istihdam misyonu” gibi ifade edilen bazı alan araştırmaları yürütmüştür. Çeşitli ülkeleri kapsayan bu araştırmaların ilki olan Kenya Misyonu’nun (1972) raporunda, özellikle Kenya gibi ekonomik gelişimini başarıyla gerçekleştiremeyen ülkelerde geleneksel ekonominin ve işgücü piyasasının beklendiği gibi dönüşüme uğramadığı gösteriliyor ve aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde kayıtdışı ekonominin durağan olmayıp, geliştiği gösteriliyor. Aynı zamanda o da gösteriliyor ki, kayıtdışı ekonomi sadece küçük ve verimsiz firmalarla sınırlı kalmayıp, randımanlı ve verimli firmaları da kapsamaya başlamıştır (Chen, 2004: 5).

Bu dönemde ILO’nun yukarıda gösterdiğimiz araştırmalarıyla da desteklenen K. Hart, S. V. Sethuraman ve V. Tokman gibi uzmanların oluşturduğu kayıtdışı ekonominin *Dualist Ekölü*’ne göre kayıtdışı faaliyetlerin mevcutluk nedeni, ekonomik büyümenin nüfus artışına oranla düşük kalması sonucunda, daha fazla iş gücüne istihdam sağlayacak modern işlerin oluşturulabilmemesidir. Kayıtdışı ekonomiye olumlu yaklaşımıyla bilinen bu ekolde kayıtdışı ekonomi, resmi ekonomiden tamamen bağımsız bir şekilde ele alınmış, yoksul kesimler için gelir kaynağı, kriz dönemleri için de bir nevi “sigorta” gibi kabul edilmiştir (Chen, 2004: 6).

Aynı dönemde kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalara önemli katkılardan biri de Amerikan neoinstansiyonalist G. Bekkerin 1968 yılında yayınladığı “Cinayet ve Ceza: Ekonomik Yaklaşım” isimli makalesi olmuştur. Bekker ilk defa olarak, suçlara, aynı zamanda da ekonomik suçlara kendi menfaatini azamileştirmeye

çalışan rasyonel ferdin faaliyeti gibi yaklaşmış ve kayıtdışı ekonomi teorisi için yeni bir rota çizmiştir (Bekker, 2000; Latov ve Kovalev, 2006: 134-138). Bize göre Bekker'in bu araştırması metodolojik açıdan Alfred Marshall'ın vergi kaçakçılığıyla ilgili fikirlerine de çok yakındır.

Bununla birlikte, 1960-70'li yılların kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalarında dualist ekolün egemenliği ile paralel bir şekilde, özellikle Anglo-sakson ülkelerinde kayıtdışı ekonominin ölçüm zorunluluğunun öne çekilmesine ve bu yöndeki araştırmaların temellerinin atılmasına da başlanmıştır. Bu araştırmacıların sırasında özellikle P. Gutmann, E. Feige, F. Park, K. Macafee ve M. O'Higgins'in öne çıktığını görmek mümkündür (Schneider ve Enste, 2002: 15-28).

1980'li yıllara gelindiğinde ise kayıtdışı ekonomi, özellikle ekonomik dönüşüm sürecinde olan ülkelerde (ABD, İngiltere, Türkiye, Çin, SSCB vs.) genişlemeye devam etmiş ve bu dönüşüm sürecinin bir parçası gibi kabul edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde gerçekleşen ekonomik dönüşümün sonucunda devlet işletmelerinin kapanması ve devletin üretimdeki payının gittikçe azalması nedeniyle işsiz kalmış insanların kayıtdışı ekonomiye yönelmeleri, kayıtdışı ekonominin gelişim nedenlerinden biri gibi kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu yıllarda kazanılan gelirlere uygulanan vergi ve sosyal sigorta primi gibi kamusal taahhütlerin miktarının artırılması da insanları resmi ekonominin dışında gelir aramaya yöneltmiştir. Bu dönemde yürütülen araştırmalar, makroekonomik istikrarı sağlamış ve büyüme trendine geçmiş ekonomiler de dahil olmakla, ekonomik krizler gibi bazı şokların sonucunda kayıtdışı ekonomini önlemeye yönelik politikalar uygulanmadığı taktirde kayıtdışı ekonominin sürekli ve gelişmekte olacağı sonucunu doğurmuştur (TÜSİAD, 2006: 28-29).

Beklenenlerin aksine, kayıtdışı ekonominin 1980'li yıllarda sanayileşmiş toplumlarda bile yaygın olması ve hatta gelişmesi bu sorunla ilgili önceki kanaatlerin de değişmesine neden olmuştur. Kanaatlerde oluşan bu değişiklik, o dönemde popüler olan ve Caroline Moser ve Alexandro Portes gibi bilim adamları tarafından öncülük edilen *Yapısalcı Ekol*'ün kayıtdışı ekonomini üretim, özellikle de işgücü harcamalarını düşürerek, büyük kapitalist firmaların rekabet olanaklarını artıran ek ekonomik potansiyel ve işçiler gibi ifade etmesinden de gözükmektedir. Yapısalcı ekolün temsilcileri kayıtdışılığı işgücü piyasasının dışsal faktörü gibi kabul etmemekte ve onu aşırı devlet düzenlemelerinin değil, firmaların rekabet edebilirliğini artırma önlemlerinin sonucu olarak görmektedirler. Onlara göre kayıtdışılık, üretimin yeniden yapılanmasına ve harcamaların düşürülmesine ola-

nak sağladığından, işgücü piyasasının içsel faktörü gibi ele alınmalıdır (Chen, 2004 : 6).

Göründüğü gibi dualist ekolde kayıtdışı ekonomi, resmi ekonomiden bağımsız kabul edilerek, genellikle onun istihdam boyutu araştırıldığı halde, yapısalci ekolde kayıtdışı ekonomi ve resmi ekonomi arasında karşılıklı ilişkinin mevcut olduğu kabul edilmiştir. Yapısalcılar, kayıtdışı ekonominin istihdam boyutunun dışına çıkarak, onun firmalar tarafından üretim harcamaları açısından, özellikle işgücü harcamalarını düşürmek amacıyla bilinçli bir şekilde seçildiğini kabul etmiştir. Bu ekolde kayıtdışı ekonominin ortaya çıkış nedeni gibi ekonomik büyümedeki yetersizlikten daha çok, kapitalist gelişimin tabiatı üzerinde durulmuştur.

Bu aşamada Batı'da sosyalist ülkelerdeki kayıtdışı ekonomilerle ilgili araştırmalar da yaygın hale gelmiştir. Buna sosyoekonomik faktörlerle birlikte, kayıtdışı ekonominin milli ekonomide ve ülke suçluluk düzeyinde oynadığı rolün artışı ve ideolojik mahiyet alması da etki yapmıştır. İkinci gösterdiğimiz faktörün gelişimi, özellikle devlet sosyalizminin, komuta sosyoekonomik sisteminin itibarsızlığını ve deformasyona uğramsını ortaya çıkarmaya çalışan bilimsel araştırma danışmanları tarafından teşvik edilmiştir (Bernabè, 2002: 16-20). Çünkü Batı'da sosyalist kayıtdışı ekonomilerine bir nevi kapitalizmin o ülkelerdeki uzantısı ve o sistemi çökertecek faktör gibi bakılmaktaydı.

1980'li yıllarda kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmaların diğer bir gelişim istikameti de onun ulusal sınırları aşarak, uluslararası düzeyde tartışılmaya açılmasıdır. Şöyle ki, 1983 yılında Almanya'nın Belfeld kentinde kayıtdışı ekonomiyile ilgili ilk uluslararası konferans düzenlenmiştir. Konferansta ekonomik sistemlerde gözlemlenen kayıtdışı ekonominin çeşitli sorunlarına değinen 40 rapor dinlenilse de, sonuçta kayıtdışı ekonomi kavramına ilişkin ortak bir yaklaşım geliştirilememiştir (Prokhorov, 2001: 7).

1990'lı yıllarda dünya ekonomisinde hızlanan global entegrasyon ve artan rekabet, kayıtdışı ekonominin gelişimine de çeşitli yönlerde etki yapmıştır. Bu yıllarda global rekabette söz sahibi olmak isteyen yatırımcıların bir kısmı üretim merkezlerini işgücü harcamalarının daha düşük olduğu ülkelere yönlendirdiği halde, rekabette zorlanan diğer bir kısım harcamalarını düşürmek için kayıtdışılığa yönelmiştir. Bu dönemde daha etkili olan Hernando de Soto öncülüğündeki *Legalist Ekol*, kayıtdışı sektörü resmi normlara uymaktan doğan işgücü ve diğer maliyetlerden kurtulmak amacıyla kayıtdışılığa yönelen aktörlerin oluşturduğunu ileri sürmektedir (Latov ve Kovalev, 2006: 114-121; Chen, 2004: 6). De Soto

“Diğer Yol” (*The Other Path*) isimli eserinde yazıyor: “Kayıtlılık ve kayıtdışılık arasındaki seçim, bireylerin kişisel özelliklerinden daha fazla, onların kayıtlı sisteme geçişlerinin fayda ve maliyeti arasındaki orana bağlıdır” (De Soto, 1989: 185). Legalist ekol kayıtdışı ekonominin istihdam yaratma ve işgücü maliyetlerini düşürme gibi özelliklerini göstermekle birlikte, kayıtdışılığın ekonomik hayatı düzenleyen yasalar ve idari düzenlemelerdeki bazı yetersizlikler sonucunda ortaya çıktığını da vurgulamaktadır. Bu ekolün temsilcilerine göre firmaların iş kurarken yüzleştikleri bürokratik işlemler hantal ve maliyet artırıcı olmaya devam ettikçe, firmalar da kayıtdışı çalışmaya devam edecektir.

Aynı zamanda bu dönemde, kayıtdışı ekonominin çeşitli sorunları uluslararası örgütlerin, özellikle de Avrupa Birliği’nin (AB) ilgi odağında olmuştur. Şöyle ki, 1991 yılında Cenevre kentinde Avrupa istatistikçilerinin kayıtdışı ve enformel ekonomi konulu konferansı düzenlenmiştir. Devamlı olarak düzenlenen sonraki konferans ve seminerler ise (1992, 1993) Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerini de kapsamakla, kayıtdışı sektörün ölçümü ve denetimi konuları üzerinde durmuştur. Bunların mantıksal devamı olarak, Birleşmiş Milletler (BM), Uluslararası Para Fonu (IMF), ILO ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından oluşturulan BM’nin 1993 yılı Ulusal Hesaplar Sistemi Sözleşmesinde de kayıtdışı ekonomiyle ilgili bazı anlayışlara yer verilmiştir. 1996 yılı Mayıs ayında Avrupa Ekonomi Komisyonu, BM ve OECD’nin ortak düzenledikleri oturumda ise ulusal hesaplar sistemi çerçevesinde diğer sorunlarla birlikte, kayıtdışı ekonominin hacminin belirlenmesiyle ilgili konular da tartışmaya açılmıştır. Bu çerçevede EVROSTAT’da kayıtdışı ekonomiyle ilgili özel çalışma grubu da oluşturulmuştur. Son olarak bu alanda atılan en önemli adım BM, IMF, ILO, OECD ve BDT STAT tarafından 1993 yılı Ulusal Hesaplar Sözleşmesi şartlarına uygun hazırlanarak, 2000 yılında Rusya’nın Soçi kentinde taraflarca onaylanmış ve tüm ulusal istatistik hizmetleri için kayıtdışı ekonominin ölçümü konusunda temel metodolojik belge niteliği taşıyan “Gözlemlenmeyen ekonominin ölçümü: El kitabı” -“Mavi Kitap”ın (*Measuring of Non-observed Economy: Handbook – “Blue Book”*) 2002 yılında yayınlanmasıdır.

4. Modern Kayıtdışı Ekonomi Teorisi ve Disiplinlerarası Yaklaşım

Klasik ekonomistlerin iktisat biliminin temellerini oluşturmaya başladıkları dönemde, kitle üretiminden seri üretime geçiş ve geleneksel işgücü piyasası ile birlikte, sokak ticareti, part-time istihdam veya ev işleri gibi faaliyet türlerinin bugün olduğu gibi yaygın hale geleceğini öngöremediklerini söylemek mümkündür. Fakat yukarıda da gördüğümüz gibi bugün kayıtdışı ekonominin geçici bir

olgu olmayıp, ekonominin faaliyet mekanizmasında önemli bir yere sahip ve kendiliğinden ortadan kalkmayacak bir sektör olduğunu anlayan ekonomistler, bu yöndeki araştırmalarını da gittikçe derinleştirmeye başlamıştır. Genellikle Batı ekonomistleri tarafından geliştirilen kayıtdışı ekonominin modern teorisi, bugün resmi veya formel ekonomi dışındaki ekonomik faaliyetlerin ortak bir kavram çerçevesinde araştırılması, sorunun ölçümü, oluşum nedenleri, doğurduğu sosyoekonomik sonuçlar ve onunla ilgili devlet politikasının oluşturulması konularını kendinde birleştiren sayısız ve bazen de biri-biriyle keskin rekabette olan bilimsel yaklaşım ve konseptlerden oluşmaktadır (Schneider ve Enste, 2002; Bajada ve Schneider, 2005; Altuğ, 1999; Yılmaz, 2006; Erdağ, 2007; Golovonov, Perekslov ve Fadeev, 2003; Latov ve Kovalev, 2006).

Fakat dünyada kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalar yaygın hale gelse de, sorunun çok boyutluluğu, çeşitli ülkelerde farklı şekillerde kendini göstermesi ve derin sosyoekonomik ve politik içerik taşıması bu alandaki bilimsel bakışların da çeşitliliğini doğurmuştur. Bununla birlikte, yaklaşımlardaki bu çeşitliliğin araştırmacıların ekonomik süreçlere yaklaşımı, uygulama sorunları, aynı zamanda metodoloj ve araştırma tekniğiyle de ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Bugün kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırma yapanların amaçlarını gözden geçirdiğimizde, bunların temel teorik analiz, istatistik değerlendirme, sosyal ve ekonomik politikanın optimize edilmesi, yasaların çalışabilirlik olanaklarının ortaya çıkarılması, ekonomik güvenliğin güçlendirilmesi gibi çok yönlü olduğunu görebiliriz. Bu ise sorunun araştırılmasında ekonomik, sosyolojik, sibernetik ve hukuki yaklaşımları ayırmamıza olanak tanımaktadır (Bekryaşev v.b., 2000).

Ekonomik yaklaşım, kayıtdışı ekonominin genel ekonomi politikası, kaynakların kullanımı ve bölüşümü üzerindeki etkilerini, onun itibarlı ölçümü ve ölçüm metodlarının geliştirilmesini tetkik etmektedir. Ekonomik yaklaşım, aynı zamanda kayıtdışı ekonomini global, makro ve mikro düzeylerde analiz etmektedir. Global düzeyde, uluslararası kayıtdışı ekonomik ilişkiler (örneğin, uyuşturucu ticareti, kara paranın aklanması), makro düzeyde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ekonominin yapısına, GSMH'nin üretimi, bölüşümü ve tüketimi, işsizlik, enflasyon, ekonomik büyüme ve diğer makroekonomik süreçlere etkisi, aynı zamanda da kayıt altına alınması, mikro düzeyde ise kayıtdışı ekonomik aktörlerin ekonomik davranış ve karar verme süreçleri ve çeşitli yasadışı piyasalar araştırılır.

Sosyolojik yaklaşım, kayıtdışı ekonomide sosyal gruplar arasındaki karşılıklı ilişkileri, kayıtdışı ekonomi kurumları sisteminde ve önemli durumlarda

kayıtdışı ekonomi aktörlerinin ekonomik davranış motifleriyle ilgili çeşitli yaklaşımları araştırır.

Sibernetik yaklaşımda kayıtdışı ekonomi, kendi-kendini ayarlayan ve yöne-tilen bir sistem gibi ele alınmakta, onun ölçümü ve yönetilmesinin ekonomik ve matematiksel modelleri, resmi sektörle karşılıklı ilişkileri ve gelişim yasaları orta-ya çıkarılmaya çalışılır.

Hukuki yaklaşımda ise bu alandaki yasal olmayan (suçlar da dahil) davranış-lar araştırılmakta ve temel ilgi odağı ekonomik faaliyetlerin sosyal riskleri, hukuki araçlar kullanılarak onların önlenmesi ve mücadele yollarının ortaya çıkarılması olmaktadır.

Fakat kayıtdışı ekonomiyle ilgili en son araştırmalar gösteriyor ki, konunun tetkikinde bu yaklaşımlardan yalnızca birisine dayanmak hiç de başarılı sonuçlara götürmüyor. Bu bakımdan konunun karmaşıklığını hesaba katan araştırmacılar, bu alanda disiplinlerarası yaklaşımın (*interdisciplinary approach*) geliştirilmesi ge-rektiğini ileri sürüyor ki, bu da son yıllar yapılan araştırmalarda kendini açık bir biçimde göstermektedir (Schneider ve Enste, 2002: 54-102).

5. Sonuç

Araştırmalar gösteriyor ki, kayıtdışı ekonominin oluşum ve gelişim tarihi in-sanlığın tarihi kadar eskilere dayanıyor. Fakat, tarihin çeşitli dönemlerinde çeşitli araştırmacıların konuyla ilgilenmesine rağmen, bu türlü araştırmaların yoğun bir şekilde artışı XX. yüzyıla, özellikle iktisat biliminde kurumsal iktisat ekolünün ortaya çıkmasından sonraki döneme denk gelmektedir.

Mevcut kaynakların araştırılması, oluşan modern kayıtdışı ekonomi teorisi ve bu yönde devam eden araştırmaların, kayıtdışı ekonomi kavramının kesinleş-tirilmesi, onun ölçümü, oluşum nedenleri, doğurduğu sosyoekonomik sonuçlar ve sorunla ilgili devlet politikasının oluşturulması konuları üzerinde odaklandığını göstermektedir.

Son olarak, kayıtdışı ekonomiyle ilgili yapılan bilimsel araştırmaların ince-lenmesi gösteriyor ki, konunun çok boyutlu özelliğinden dolayı, araştırmalarda ekonomik, sosyolojik, sibernetik ve hukuki yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Fakat daha mükemmel sonuçların elde edilmesi amacıyla, en son yürütülen araştırma-

larda tüm bu yaklaşımları kendinde birleştiren disiplinlerarası yaklaşıma öncelik tanındığı da gözlemlenmektedir.

KAYNAKÇA

Aktan, C. C. (2008). *Yeni İktisat Okulları*. 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Altuğ, O. (1999). *Kayıtdışı Ekonomi*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Bernabè, S. (2002). *Informal Employment in Countries in Transition: A Conceptual Framework*. Centre for Analysis of Social Exclusion London School of Economics, CASE paper 56, London.

Bekker, G. (2000). *Prestuplenie i Nakazanie: Ekonomiçeskiy Podhod*, İstoki. Vıp. 4. Moskva: GU-VŞE, s. 28-90.

Bekryaşev, A. K., Belozarov, İ. P., Bekryaşeva, N. S., Leonov, İ. V. (2000). *Tenevaya Ekonomika i Ekonomiçeskaya Prestupnost. Elektronnyı Yçebnik*, <http://newasp.omskreg.ru/bekryash>, 12.02.2011.

Canbay, T. (2009). *Dünyada Vergileme Anlayışındaki Değişim (Antikçağdan Günümüze)*. Bursa: Dora Yayınları.

Chen, M. A. (2004). *Rethinking the Informal Economy: Linkages with the Formal Economy and the Formal Regulatory Environment*. EGDI-WIDER Conference “Unleashing Human Potential: Linking the Informal and Formal Sectors” Helsinki, Finland, September 17-18.

Çelik, K., Koçağra ve S. I., Güler, K. (2000). *Karapara Aklama (Tanımı, Aşamaları, Yöntemleri ve İlgili Uluslararası Çalışmalar)*. Mali Suçlar Araştırma Kurulu (MASAK), Ankara.

Çetintaş, H., Vergil, H. (2003). “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, No. 4(1), s. 15-30.

De Soto, H. (1989). *The Other Path: The Invisibly Revolution in The Third World*. New York: Harper and Row.

Erdağ, N. (2007). *Kayıt Dışı: Kara Para, Yolsuzluk*. İstanbul: Cinius.

Friedman, M. (2008). (çev. Erberk D., Himmetoğlu N.). *Kapitalizm ve Özgürlük*. İstanbul: Plato Film Yayınları.

Gërxani, K. (2008). "The Informal Sector in Developed and Less Developed Countries: A Literature Survey", *The Economics of the Hidden Economy*, Volume I, Edward Elgar Publishing, pp. 87-120.

Giray, F. (2010). *Maliye Tarihi*. 3. Baskı, Bursa: Ezgi Yayınları.

Güngör, Y. (1997). "Enformel Sektör, Enformel İstihdam Biçimleri ve Ekonomide Enformelleşme Eğilimleri", *İktisat Dergisi*, Ağustos-Eylül, s. 59-61.

Golovonov, N. M. Perekislov, V. E., Fadeev, V. A. (2003). Tenevaya Ekonomika i Legalizaciya Perestupnih Dohodov. Moskva: Piter.

İbn Haldun (2007). *Mukaddime*. I. Cilt, (Haz: Süleyman Uludağ), İstanbul: Derghay Yayınları, 5. Baskı.

Kalça, A. Kayıtdışı "Ekonomi ve İktisadi Dalgalanmalar İlişkisi: Türkiye (1968-2005)," *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, 2008, s. 211-228.

Langlois, G., Boismenu, J., Lefebvre, L. ve Regimbald, P. (2003). 20. Yüzyıl Tarihi. İstanbul: Nehir Yayınları, 2. Baskı.

Latov, Y. V., Kovalev, S. N. (2006). Tenevaya Ekonomika. Moskva: Norma.

Lemieux, P. (2007). *The Underground Economy: Causes, Extent, Approaches*. Montreal Economic Institute Research Paper, Canada, Montreal.

List, F. (2010). *The National System of Political Economy*. London: Longmans, Green and Co., 1909, The Online Library of Liberty, A Project of Liberty Fund, Inc. <http://oll.libertyfund.org/title/315>, 12.02.2011.

Marshall, A. (2010). *The Principles of Economics*. London: Macmillian and Co. 8th ed. The Online Library of Liberty, A Project of Liberty Fund, Inc. <http://oll.libertyfund.org/title/1676>, 12.0.2011.

Musayev, A. F., Kahramanov, A. G. (2004). *Vergi Medeniyyeti*. Bakı: Elm.

Prokhorov, A. B. (2001). The World Unobserved Economy: Definition, Measurement and Optimality Considerations. <http://www.msu.edu/~prohorob/a.pdf>, 19.04.2002.

Purkis, S. (2006). “Çevre ve Yarı Çevre Ülkelerde Ekonomide Enformalleşme ve Marjinalleşme Süreçleri”, *İktisat Dergisi*, Kasım-Aralık, s. 5-18.

Saterlend, E. H. (1966), “Yavlyayutsya li Prestupleniya Lyudey v Belih Vorotniçkah Prestupleniyami?”, Soçologiya Prestupnosti (Sovramennie Burjuaznie Teorii), s. 45-59.

Schneider, F., Enste, D. H. (2002). *The Shadow Economy: An International Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sennholz, H. F. (2003). *The Undergroud Economy*. Ludwig von Mises Institute, Online Edition.

Smith, A. (2006), (çev. Haldun Derin). *Milletlerin Zenginliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

TÜSİAD. (2006). *Kayıtdışı Ekonomi ve Sürdürülebilir Büyüme: AB Yolunda Değerlendirme ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: MİKADO.

Yereli, A. B., Karadeniz, O. (2004). *Kayıt Dışı İstihdam*: Odak.

Yılmaz, G. A. (2006). *Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası.